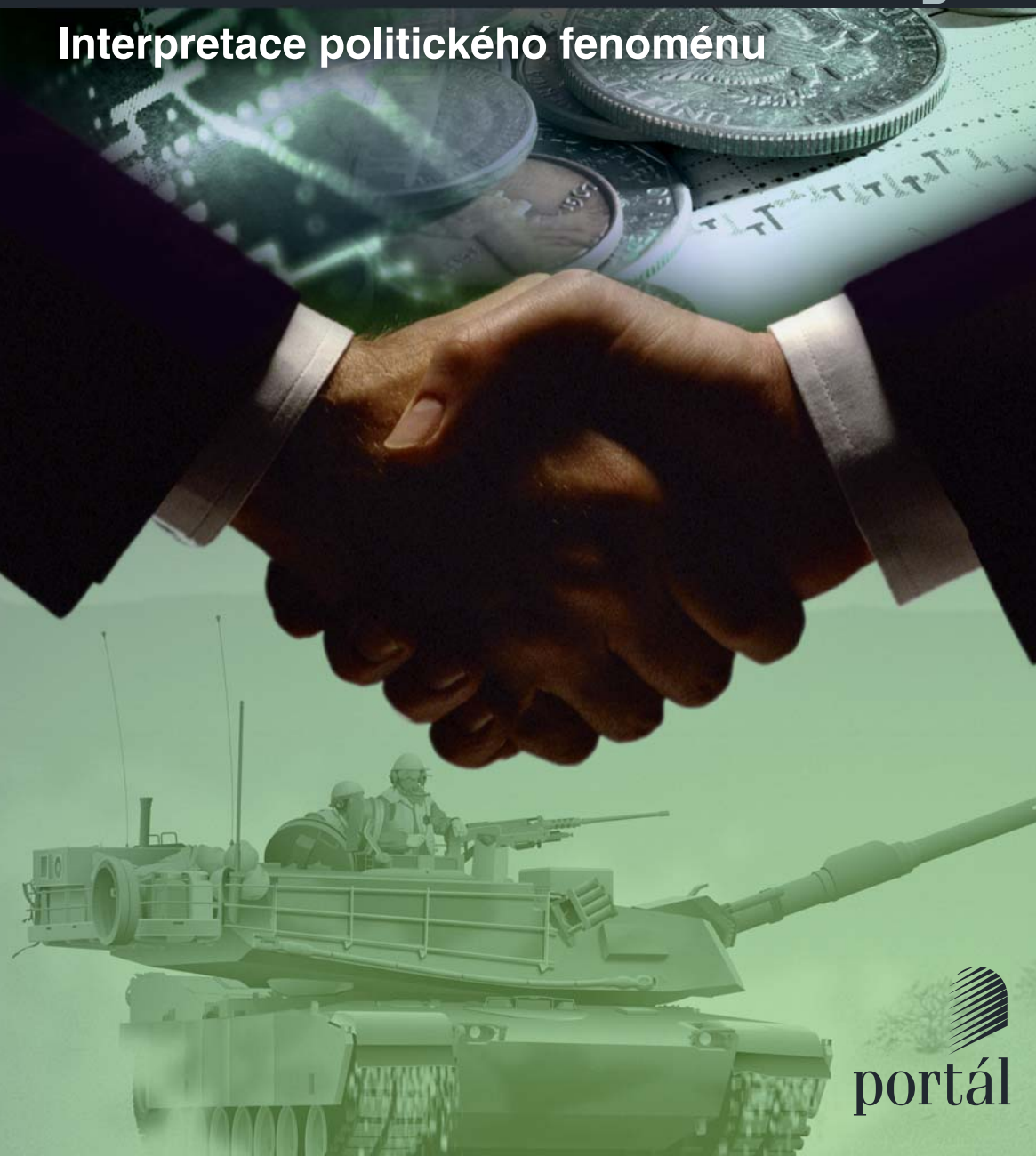

Petr Drulák

Metafory studené války

Interpretace politického fenoménu

Metafory studené války

Interpretace politického fenoménu

Petr Drulák

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Drulák, Petr

Metafory studené války : interpretace politologického fenoménu / Petr Drulák. -- Vyd. 1. -- Praha : Portál, 2009. -- 296 s. ISBN 978-80-7367-594-3 (brož.)

327.54 * 327(100) * 930

- studená válka, 1945-1989 -- historiografie
- světová politika -- 1945-1989
- monografie

327 - Mezinárodní vztahy, světová politika [15]

Oponenti

prof. PhDr. Zuzana Lehmannová, CSc.

doc. PhDr. Dagmar Moravcová, CSc.

Mgr. Ing. Petr Kratochvíl, Ph.D.

PhDr. Pavel Pšeja, Ph.D.

© Petr Drulák, 2009

© Portál, s. r. o., 2009

ISBN 978-80-7367-594-3

Úvod	7
Kapitola 1	
Spory o dějiny	11
Kapitola 2	
Metafory a sociální pole	31
Kapitola 3	
Politická, vědecká a umělecká pole	73
Kapitola 4	
Studená válka podle amerických badatelů I: historici	111
Kapitola 5	
Studená válka podle amerických badatelů II: teoretici	169
Kapitola 6	
Studená válka podle sovětských a ruských badatelů	207
Kapitola 7	
Studená válka v umění	233
Závěr	
Polarizace interpretací a mobilizace politických polí	269
Literatura	281
Rejstřík	291

Věnováno Radce, Matoušovi a Veronice

Studená válka zásadním způsobem utvářela moderní světové dějiny a její stopy nese i současné politické myšlení. Praxe a hodnocení současné zahraniční politiky USA, Ruska, evropských mocností a dalších mezinárodních aktérů často vycházejí z našich představ o tom, co studená válka byla a oč v ní šlo. Ve světle současné politiky tyto naše představy znovu promýšlíme a revidujeme. Představy jsou více či méně určité. Mohou, ale nemusí být formulovány do podoby jasných interpretací, které si jejich nositelé uvědomují a reflektují. Nicméně tyto interpretace jsou vždy v oněch představách přítomné a se současnou politikou tvoří spojené nádoby.

Právě interpretacím studené války, konkrétně jejího vzniku, je věnována tato kniha. Rozebírá a porovnává interpretace, které jsou svým vznikem a působením spojené s hlavními aktéry tohoto konfliktu, Spojenými státy americkými a Sovětským svazem. Odhaluje jejich širokou pluralitu a různorodost. Ukazuje, že některé sloužily a slouží konkrétním zahraničněpolitickým zájmům státu, v němž vznikly, zatímco jiné se z tohoto hlediska stěží dají využít. V této souvislosti si všímá také zásadních odlišností ve způsobu politické kontroly interpretací studené války v USA a SSSR.

Nepřekvapí, že z hlediska žánru hrají nejdůležitější roli interpretace historiků. Studená válka byla zásadní historickou událostí a na obou stranách se jí dostalo patřičné badatelské pozornosti. Ovšem historické interpretace představují pouze jednu z možností vědeckého uchopení jevů mezinárodní politiky. Jinou nabízí obor mezinárodních vztahů, který se tyto jevy snaží interpretovat teoreticky. Vědecké interpretace, jimiž se zabýváme, proto zahrnují jak interpretace historické, tak i teoretické. Ani vědecký pohled v tomto širokém slova smyslu však nestačí pokrýt pluralitu interpretací vážících se ke studené válce a obecně k politickým a sociálním jevům. Důležitou roli zde hraje umění jako zásadní alternativa k vědeckému pohledu na svět. Kromě vědeckých interpretací se proto věnujeme rovněž interpretacím uměleckým.

Nabízí se otázka, zda je možno tak žánrově odlišné interpretace navzájem porovnávat. Historie, teorie, umění mají své vlastní navzájem dosti odlišné cíle a standardy a obvykle oslovují i odlišné publikum. Ukazujeme však, že každá interpretace vychází z určitého sociálního a politického prostředí (sociálního pole) a každá se opírá o několik základních metafor, které určují její obsah.

Zatímco metafora nám umožňují převést různorodé interpretace na společný základ, působením sociálních polí můžeme do značné míry vysvětlit jejich odlišnosti. Tento postup nám dovoluje porovnávat interpretace, které na první pohled nic společného nemají, a proto obvykle porovnávány nejsou. Diskuse o studené válce chápeme jako střet metafor a sociálních polí.

Je několik možností, jak studenou válku předběžně historicky vymezit. Obvykle je chápána jako střet USA a SSSR o vliv a ideologii, který v důsledku ničivých jaderných arzenálů na obou stranách nikdy nepřerůstá v přímý vojenský konflikt. Většina historiků se kloní k názoru, že studená válka vypukla krátce po druhé světové válce. Její počátek bývá spojován s takovými událostmi, jako bylo americké vyhlášení Trumanovy doktríny či sovětské odmítnutí Marshallova plánu v roce 1947, popřípadě nástup komunistů v Československu či sovětská blokáda Západního Berlína o rok později. Nikoli nevýznamná menšina, k níž patří např. přední americký historik Melvyn Leffler, však spojuje studenou válku se vznikem komunistického státu a hledá její kořeny již v období bezprostředně po říjnové revoluci v roce 1917.

Dohady panují i o jejím konci. Podle jedněch skončila studená válka vyřešením karibské krize v roce 1962, které zahájilo období mezinárodního uvolňování trvající až do konce sedmdesátých let. Období následující po sovětské invazi do Afghánistánu v roce 1979 potom považují za druhou studenou válku končící až pádem berlínské zdi o deset let později. Další označují termínem studená válka celé období od jejího prvopočátku, ať už po první, či druhé světové válce, až do roku 1989.

Ačkoli se kniha zaměřuje na studenou válku, dotýká se obecnějších problémů sporu o dějiny a interpretace politických událostí. Nejen studená válka, ale také řada dalších dějinných událostí dává podnět k protichůdným interpretacím na úrovni badatelské i umělecké a koneckonců většina politických činů s sebou nese možnost protichůdných interpretací. Tato interpretační pluralita nás zajímá rovněž jako obecný problém – ptáme se po jejích příčinách a možnostech jejího zkoumání.

První kapitola se věnuje sporům o dějiny. Klade si za cíl ukázat, že spory o studenou válku jsou pouze specifickým případem obecnějšího problému. Naznačuje také vybrané spory o dějiny probíhající v USA, Francii, Německu a Česku, reflektuje jejich politické souvislosti a na konkrétních příkladech ukazuje na zvláštnosti interpretačních postupů. Jak politické souvislosti, tak i zvláštnosti jednotlivých druhů interpretací jsou teoreticky rozpracovány v kapitole Meta-

fora a sociální pole. V jejím názvu jsou obsaženy dva klíčové koncepty, o něž se opírá celá další analýza a které tato kapitola definuje a rozebírá. Následuje kapitola analyzující společenské a politické podmínky vědeckého bádání a umělecké tvorby v USA, SSSR a postsovětském Rusku.

Tyto podmínky představují kontext, v němž v dalších čtyřech kapitolách rozebíráme jednotlivé interpretace vzniku studené války. První dvě se zabývají badatelskými interpretacemi v USA – historickými a teoretickými. Třetí kapitola pojednává o interpretacích sovětských i ruských a poslední kapitola se věnuje interpretacím uměleckým na obou stranách železné opony. Zjevná asymetrie v rozdělení zkoumaných otázek do kapitol (dvě kapitoly věnované americkým badatelům, jedna sovětským a jedna kapitola zahrnující umělecké interpretace z obou stran) souvisí s produktivitou amerických badatelů a s určitými metodologickými problémy při hledání uměleckých interpretací.

Náš přístup ke studené válce je interdisciplinární, zasahuje do dějin mezinárodních vztahů, teorie mezinárodních vztahů, sociologie vědy a literární vědy. Snaží se propojit do jednoho celku některé otázky a přístupy, jež se objevují v těchto oborech. Čtenář, který bude knihu posuzovat pouze měřítky jednoho z těchto oborů, bude nutně zklamán. Způsob, jakým je pojednána jemu blízká problematika, se mu bude jevit jako nedostatečný. Navíc nepřicházíme s žádnou novou interpretací vzniku studené války, jež by se opírala o nová fakta či která by známá fakta nově interpretovala. K těmto slabinám se přiznáváme. Čtenáři však nabízíme něco jiného.

Kniha sice nepřináší novou interpretaci studené války, přesto poskytuje nový pohled na ni. Porovnává a rozebírá interpretace, které obvykle srovnávány nejsou, neboť jsou považovány za nesouměřitelné. Výsledkem je nová typologie interpretací studené války, která reflektuje jak samotné interpretace, tak i jejich politické souvislosti. Nabízí rovněž novou metodu nahlížení na podobné otázky, jíž lze využít při výzkumu každého politického jevu, který svým výrazným působením na společnost podněcuje ke sporům a interpretacím.

Podstatná část této knihy vznikla koncem devadesátých let jako doktorská disertační práce vedená prof. Alexandrem Ortem na Fakultě mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze. K výzkumu studené války mne tehdy inspiroval vlámský historik a mimořádný pedagog prof. Yvan Vanden Berghe. Po obhajobě práce v roce 2000 jsem téma studené války a jejích interpretací opustil. Došel jsem k závěru, že teoretický a konceptuální rámec, který jsem tehdy používal, nedovoluje dostatečně rozebrat jednotlivé interpretace, ani je

navzájem uspokojivě porovnávat. Navíc jsem v literatuře, jež se těmito otázkami v oboru mezinárodních vztahů zabývala, nenacházel žádné uspokojivé podněty, které by tyto otázky řešily. Až výzkum metafor politiky a sociologie oboru mezinárodních vztahů mne přiměly k tomu, abych se k textu po sedmi letech vrátil, vypracoval nový teoretický rámec, částečně přehodnotil výběr interpretací a připravil knižní vydání.

Na závěr bych rád poděkoval několika kolegům, kteří mi svými komentáři pomohli text vylepšit, přičemž je zřejmé, že za současnou podobu práce nenesou žádnou odpovědnost. Jedná se především o Jiřího Šedivého, Ph.D., který mě v roce 1999, ve chvíli vnitřních pochyb, přesvědčil, že cesta, kterou jsem si zvolil, má smysl. V té době mi rovněž pomohly konstruktivní připomínky PhDr. Václava Kotyka, DrSc. Přepracovanou verzi v roce 2008 kriticky posoudili prof. PhDr. Zuzana Lehmannová, CSc., z Fakulty mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické, doc. PhDr. Dagmar Moravcová, CSc., z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Mgr. Ing. Petr Kratochvíl, Ph.D., z Ústavu mezinárodních vztahů a PhDr. Pavel Pšeja, Ph.D., z Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Jejich připomínky mne vedly k řadě důležitých změn, které text podstatně zkvalitnily. Kniha by rovněž nemohla vzniknout bez podpory Ústavu mezinárodních vztahů a jeho výzkumného záměru *Česká republika v mezinárodní politice*.

Spory o dějiny

Odlišnost interpretací dějin vážících se k téže historické události je obecným problémem přesahujícím problematiku studené války, jíž se věnuje zbytek této práce. Chceme ukázat, že tento obecný problém má smysl studovat jednak jako otázku aktuálních politických souvislostí a jednak jako otázku různých způsobů nahlížení světa, přičemž si všímáme rozdílů mezi historiky, teoretiky a umělci.

Politické souvislosti i oborové a žánrové rozdíly souvisejí s fenoménem historické analogie, který postuluje vztahy podobnosti či identity mezi dvěma historicky odlišnými jevy, ať už se jedná o aktéry, události, či instituce. Historické analogie propojují minulé události se současností, čímž dávají interpretacím dějin politický význam. Současně však každý způsob nahlížení světa přistupuje k historickým analogiím odlišně. V umění se historické analogie používají běžně, badatelé se k nim staví dvojznačně. Historici se jim spíše vyhýbají, zatímco sociální vědy na nich zakládají své teorie.

V této kapitole se dotýkáme natolik odlišných fenoménů, jakými jsou americké a české interpretace studené války, francouzské interpretace Velké francouzské revoluce, německé interpretace nacismu a české spory o husitství. Neklademe si však za cíl tyto diskuse nějak důkladněji popsat, či dokonce zachytit v jejich plné šíři, slouží nám pouze k ilustraci hlavních otázek této knihy. Každý z těchto sporů redukuje na střet dvou interpretací, které vystihují jeho podstatu. Jedna z interpretací představuje dominantní pohled na historii podporovaný politickou mocí, zatímco druhá se snaží tento pohled

nabourat a nahradit. Politické souvislosti interpretací lze také uchopit dělením na pravici a levici, které se vžilo v analýze evropské politiky 19. a 20. století. Jedna z interpretací má vždy blíže k politické levici a druhá k politické pravici, přičemž obsah pojmů pravice a levice pokaždé závisí na dobovém a národním kontextu.

Studená válka

Před několika lety přišli dva z nejvlivnějších historiků americké zahraniční politiky, John Lewis Gaddis a Melvyn Leffler, s dvěma odlišnými pohledy na zahraniční politiku George Bushe mladšího (Gaddis, 2004; Leffler, 2005). Gaddis má pro Bushe pochopení a oceňuje, že se pokusil přijít s novou koncepcí, než byla ta, která vedla USA po dobu studené války. Naopak Leffler Bushe odsuzuje za něco, co chápe jako návrat k excesům studené války. Oba historici přicházejí s odlišným pojetím dějin americké zahraniční politiky, o něž opírají svá hodnocení současné politiky.

Gaddis konfrontuje dvě strategie americké zahraniční politiky. První připisuje ministru zahraničí a pozdějšímu prezidentovi Adamsovi. Ten v době po britsko-americké válce, během níž byl v roce 1814 zpustošen Washington, definuje strategii založenou na preempci, unilateralismu a hegemonii, o níž se opírala americká zahraniční politika až do druhé světové války. Jedná se o politiku preemptivních úderů proti možným hrozbám, ať už se jednalo o indiány či latinskoamerické státy. Tuto politiku provádějí USA unilaterálně, aniž by vstupovaly do spojeneckých svazků s dalšími velmocemi, s cílem zajistit si hegemonii na americkém kontinentu.

Po japonském útoku na Pearl Harbor a vstupu do druhé světové války USA zavedenou koncepci přehodnocují. Tehdejší prezident Roosevelt přichází s novou strategií, která bude určovat americkou politiku až do teroristických útoků 11. září 2001. Opírá se o multilateralismus, který je vyvolaný válečnou nutností a potřebou stabilnějšího mezinárodního uspořádání, v němž se zájmy USA nemohou omezovat pouze na americký kontinent. Preempce mizí. Již před Rooseveltem je kritizována z právních důvodů a v době studené války s sebou nese možnou odpovědnost za rozpoutání globálního jaderného konfliktu. Hegemonie má být zajištěna výsadním postavením USA uvnitř mezinárodních orga-

nizací (především OSN). Výsadní postavení USA je ostatními tolerováno proto, že alternativa (převaha SSSR) se jim jeví jako jednoznačně horší.

Teroristické útoky v kontextu světa po studené válce přiměly Bushe k zásadnímu přehodnocení rooseveltovské strategie. V konečném důsledku přinesly návrat k adamsovské strategii založené na preempci, unilateralismu a hegemonii. Tento návrat mj. vyplývá i z povahy protivníka (nestátní a těžko uchopitelný aktér) a ze slabosti ostatních států. Na rozdíl od Adamse však Bush chápe podle Gaddise unilateralismus až jako poslední řešení a usiluje o hegemonii, která by byla přijatelná i pro ostatní velmoci.

Podle Gaddise každá ze tří strategií představuje dobovou odpověď na překvapivý zahraniční útok proti USA. Adams reaguje na britský útok v roce 1814, Roosevelt na japonský útok v roce 1941 a Bush na útok Al-Káidy v roce 2001. Cílem každého z nich je ochránit americkou svobodu. Tímto propojením Bushovy politiky s uznávanou tradicí americké zahraniční politiky Gaddis Bushe obhajuje.

Rovněž Leffler chápe Bushovu politiku v historické kontinuitě. Domnívá se však, že Bush navazuje na chyby, jichž se USA dopouštěly ve studené válce. Nejprve ukazuje, že to, zač je Bush nejvíce kritizován, nepředstavuje v americké zahraniční politice nic nového. Unilateralistická preempce, a dokonce prevence patří podle Lefflera k jejím běžným nástrojům: Roosevelt ji použil proti Německu a Itálii a ke slovu přicházely jak během studené války, tak i po ní, vždy když to USA považovaly za výhodné. K uskutečňování takové politiky USA potřebovaly mocenskou převahu nad ostatními, o niž proto usilovaly. Unilateralismus podle Lefflera k americké zahraniční politice nutně patří.

Bush se však přesto odchyluje od většiny svých předchůdců tím, jak upřednostňuje své moralistické představy o dobru a zlu před racionálním zvažováním amerických zájmů. Moralistický diskurz, který k americké zahraniční politice vždy patří, se za Bushe stává hlavním zdrojem amerického jednání. Bush v této souvislosti vzhlíží k Reaganovi a opírá se o zjednodušenou představu, že Reagan, veden svým morálním přesvědčením, zvítězil v závodech ve zbrojení se SSSR a tím přivodil pád komunismu. Ale pokud lze ve studené válce mluvit o amerických úspěších, je třeba je hledat spíše v samotných počátcích, kdy lidé jako Kennan, Acheson či Lovett na pozadí militantní rétoriky Trumanovy doktríny zajistili obnovu západní Evropy a Japonska, přičemž ekonomické obnově dali přednost před vojenskými výdaji. Naopak černobílé vidění světa USA ve studené válce poškozovalo, neumožňovalo dříve využít sovětsko-čínské rozpory a zatáhlo USA do vietnamské války.

Bushova politika nepřináší podle Lefflera žádnou revoluci. Je však založena na stejných chybách, které USA poškozovaly během studené války vždy, když byla politika v rukách moralizujících ideologů, a nikoli racionálních praktiků.

Každý z historiků evokuje odlišný obraz studené války. Gaddis v ní vidí jedno z vrcholných období americké zahraniční politiky. USA se svými spojenci ve studené válce definují pravidla mezinárodního řádu, jež dávají USA výsadní postavení ve světě, které je založeno jak na jejich mocenském postavení, tak i na jejich morální autoritě. Leffler je kritičtější. Konstatuje, že USA usilovaly ve studené válce o mocenskou převahu, aby mohly diktovat politiku z pozice silnějšího. Dosáhly řady pozitivních výsledků, ale dopustily se i mnoha chyb, a to zejména tehdy, když se nechaly unést představou o své vlastní morální nadřazenosti nad ostatními.

Jejich rozdílná interpretace dějin americké zahraniční politiky je vede k radikálně odlišným politickým postojům. Rovněž však můžeme říci, že jejich odlišné politické postoje vedou k odlišným pojetím amerických dějin. Pro Gaddise je George Bush mladší postavou co do významu srovnatelnou s takovými velikány amerických dějin, jakými byli Adams a Roosevelt. Pro Lefflera se Bush v lecčems blíží moralizujícímu Reaganovi a postrádá státnické kvality Kennana či Achesona. Gaddis Bushe na základě historické analogie (Bush jako nový Adams) vyzdvihuje, Leffler ho na základě jiné analogie (Bush jako nový Reagan) odsuzuje. Gaddisova interpretace souzní s částí americké pravice představovanou republikány, Leffler má blíže k levicovému pohledu některých demokratů.

To, že interpretace studené války je politickým aktem s jasnými důsledky pro aktuální politiku, či důsledkem politického jednání, můžeme ukázat také na vývoji českých interpretací studené války. Zvolili jsme dvě interpretace z českých publikací encyklopedického charakteru, od nichž lze očekávat, že usilují o spíše nestranný, informativní a všeobecně přijímaný popis daného jevu. Zajímala nás hesla: studená válka, doktrína zadržování, Trumanova doktrína a Marshalův plán. Hlavní rozdíl mezi oběma interpretacemi je časový – první pochází z období bezprostředně před pádem komunismus, zatímco druhá se objevuje na konci devadesátých let.

Podle první interpretace byla studená válka jednou z „forem imperialistické politiky vůči socialistickým státům po druhé světové válce“ (Potočný, Regner, Urban, 1988, s. 335). Smyslem této politiky mělo být zastavení pokrokového vývoje a zpomalení světového revolučního procesu. Imperialistické státy vedené USA se snažily o konfrontaci vojenskými prostředky, používaly však rovněž

ekonomické prostředky a psychologickou válku. Vytvářely agresivní pakty s konečným cílem zničení socialistických států. I uvnitř kapitalistických států docházelo k potlačování demokratických sil a stupňování antikomunismu. Poválečný přechod USA od politiky spolupráce se SSSR ke studené válce vyjadřovala doktrína „zadržování“ (tamtéž, s. 71), kdy „pod heslem ‚zadržování‘ domnělých expanzivních cílů tendencí Sovětského svazu byla vyhlášena linie na potlačení světového revolučního procesu“ (tamtéž). Doktrína odpovídala zájmům monopolistických kruhů USA, jejím smyslem byla příprava agrese vůči SSSR a nastolení hegemonie USA, přičemž se snažila „svalit na SSSR odpovědnost za vznik studené války“ (tamtéž). Základem politiky „zadržování“ byla Trumanova doktrína vyhlášená v zájmu pomoci reakčním vládám v Řecku a Turecku, které čelily „demokratickému vývoji“ (tamtéž, s. 355). Doktrína vyhrazovala USA právo zasahovat do vnitřních záležitostí jiných států, potvrzovala protisovětské zaměření americké zahraniční politiky založené na jaderném monopolu USA a otevírala dveře k podpoře reakčních proamerických režimů ve světě. Součástí politiky zadržování byl rovněž Marshallův plán, v jehož rámci měly být „americké plány na světovládu“ realizovány pod rouškou hospodářské pomoci Evropě (tamtéž, s. 151). Americké podmínky hospodářské pomoci znamenaly omezení suverenity a vměšování do vnitřních záležitostí jejich příjemců. Proto SSSR a další lidově demokratické státy účast odmítly. Sám plán sehrál důležitou úlohu při posilování pozic západoevropské buržoazie, obnově západoněmeckého imperialismu a přípravě vytvoření NATO.

Druhá, o několik let mladší interpretace pojímá studenou válku jako „nevojenský konflikt mezi východním blokem, soustředěným okolo Sovětského svazu, a západním blokem v čele se Spojenými státy“ (Pečenka a Luňák, 1999, s. 495). Chápe ji jako ideologický konflikt mezi demokracií a totalitarismem, mocenský bipolární střet bez použití zbraní (ale za přítomnosti jaderných zbraní) a totální konflikt, v němž šlo o úplnou porážku protivníka. Hlavní odpovědnost padá na Stalina, který usiloval o slabou a rozdrobenou Evropu, v níž by skrze komunistické strany mohl uplatňovat svůj vliv. Když v roce 1946 komunisté v obecních volbách v americké okupační zóně prohrávali, došlo ke zlomu v sovětském přístupu. Ten se ale naplno projevil až po vyhlášení Marshallova plánu. Americké požadavky na „spolupráci a výměnu informací“ vedly Sověty k jeho odmítnutí a konsolidaci východního bloku. Právě Informbyro, které bylo založeno o několik měsíců později, mělo „posílit sovětskou kontrolu nad východní Evropou a světovým komunistickým hnutím“ (tamtéž, s. 200).

Politika zadržování komunismu, ke které se USA Trumanovou doktrínou veřejně přihlásily, vycházela z toho, že „chování SSSR na mezinárodní scéně, ani jeho vnitřní politiku není možné ovlivnit tradičními diplomatickými prostředky“ (tamtéž, s. 572). Z praktického hlediska se USA měly „soustředit na konsolidaci hospodářské a politické situace v demokratických zemích a vytvořit z nich hráz dalšímu pronikání komunismu“ (tamtéž). Politiku „aktivní podpory zemí, které byly ohrožovány vnějším či vnitřním komunistickým nebezpečím“ přijaly USA v podobě Trumanovy doktríny (tamtéž, s. 528), jejímž bezprostředním cílem bylo podpořit „legitimní řeckou vládu“ proti „komunistickým gerílám“ a zabránit začlenění Turecka do sovětské sféry vlivu. Pokračováním politiky zadržování byl Marshallův plán, jehož prostřednictvím USA usilovaly o vytvoření „silné a sjednocené Evropy, která bude životaschopná hospodářsky a obranyschopná vojensky a nebude se muset obávat Sovětského svazu a spoléhat se na Spojené státy“ (tamtéž, s. 301). Podmínky pomoci byly ve Washingtonu záměrně stanoveny tak, aby je „utajováním posedlá Moskva“ nemohla přijmout. Stalin přesto předpokládal, že USA nakonec své podmínky změní, a proto vyslal Molotova na jednání o plánu. Když se tak nestalo, byla sovětská delegace odvolána a plánu se musely vzdát pod sovětským tlakem i Polsko a Československo.

Politické souvislosti obou interpretací se nabízejí. První levicová interpretace je produktem komunistického systému a tento systém obhajuje. Studenou válku podle ní zapřičiňuje ofenziva imperialismu, proti níž se SSSR se svými spojenci musí bránit. Spojnice s politickou současností opět vede přes historické analogie. Koncem čtyřicátých let bylo třeba hájit socialismus proti imperialistickým úkladům a tento úkol byl stále aktuální koncem osmdesátých let (encyklopedie v tomto ohledu nestihla dostatečně reflektovat Gorbačovovy reformy). Interpretace, která by tvrdila, že SSSR nebyl ve čtyřicátých letech obětí, nýbrž viníkem, by na základě historické analogie mohla v osmdesátých letech vést ke zpochybnění mezinárodního postavení SSSR a legitimacy komunistického systému vůbec.

Druhá interpretace vzniká v podmínkách politického systému liberální demokracie orientované na USA a tento systém obhajuje. V konfliktu mezi totalitním systémem a liberální demokracií musí být pravda a právo na straně demokracie, neboť tento systém se mimo jiné definuje jako po všech stránkách nadřazený systémům totalitním. Interpretace, která by historicky tuto tezi zpochybňovala, by na základě analogie útočila na podstatu systému.

Nicméně skutečnost, že jak totalitní, tak liberálnědemokratické systémy produkují interpretace, které stvrzují jejich legitimitu a zajišťují jejich reprodukci, by neměla vést k závěru, že oba systémy fungují podobně. Jedním z hlavních rozdílů je např. to, že liberální demokracie na rozdíl od totalit umožňují vznik interpretací, které je zpochybňují. Další kapitoly se pokusí objasnit, proč tomu tak je.

Francouzská revoluce a nacismus

Francouzské spory o interpretaci Velké francouzské revoluce a německý „spor historiků“ (Historikerstreit) o nacismus v osmdesátých letech 20. století spojují nejméně tři společné rysy.

Mnoho společného mají dvě hlavní postavy těchto sporů – francouzský historik François Furet a německý historik Ernst Nolte. Každý z nich přichází ve svém kontextu s revizionistickou interpretací, která boří převažující pohled na dějiny. Tento převažující pohled označuje za levicový mýtus a jeho vliv spojuje s intelektuální hegemonií levice v německé a francouzské společnosti šedesátých a sedmdesátých let. Ačkoli je toto odmítnutí levicové historie prezentováno jako věčné a vědecky podložené, v obou případech se jedná o historický revizionismus z pravicově konzervativních pozic. Ne náhodou právě Furet brání Nolteho před nařčeními z obhajoby nacismu.

Účastníci sporů se také nespokojují s formulací specifických interpretací dějin, nýbrž se zamýšlejí i nad jejich politickými souvislostmi. Je druhotné, že oba autoři tuto otázku obvykle řeší tím, že ukazují, jak jejich oponenti jsou v zajetí ideologických schémat a politických zájmů, zatímco oni sami předkládají interpretace, které jsou neideologické, vědecky podložené a v souladu s historickými fakty. Furet např. mluví o „nákaze minulosti přítomností“, jejímž výsledkem jsou dějiny revoluce jako „dějiny rojalistické, dějiny liberální, dějiny jakobínské, dějiny anarchistické nebo libertinské“ (Furet, 1994, s. 18).

Konečně v obou případech jde o zásadní historické události, od nichž se odvíjí moderní politická identita obou národů. Francouzi ji budují na rozvíjení dědictví Velké francouzské revoluce, Němci svoji politickou identitu naopak stavějí na odmítnutí nacismu.

Francouzská revoluce

Podle Fureta (1994, s. 87) převládá v sedmdesátých letech 20. století na francouzských univerzitách marxistická či jakobínská historiografie, která „má své předky, své tradice, své kánony, svou vulgátu a nelze o ní tvrdit, že by pěstovala kult neuctivosti nebo nonkonformismu“. Revoluci líčí jako logické a historicky nutné vyústění krize starého režimu v 18. století. Krize měla třídní charakter, byla napětím mezi úpadkovou aristokracií na jedné straně a progresivními silami buržoazie, venkovanů a lidových městských tříd na straně druhé, jednalo se o napětí mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými. Svou podstatou buržoazní revoluce vedla k osvobození produktivní síly a vítězství kapitalismu nad feudalismem, k vítězství buržoazie nad aristokracií a k triumfu hodnot osvícenství nad hodnotami starého režimu (tamtéž, s. 115). Francouzská revoluce se tak stává matkou říjnové revoluce, která završuje započaté dílo osvobození lidových tříd. Jak Furet poznamenává (tamtéž, s. 15), „bolševici mají jakobínské předky a jakobíni anticiipovali komunisty“.

Furet tento „revoluční katechismus“ zpochybňuje hned z několika hledisek a navrhuje alternativu. Především odmítá myšlenku, že by revoluce byla oním radikálním předělem zakládajícím moderní politickou identitu, jež v ní vidí nejen levice, ale i rojalisté, kteří „oplakávají neštěstí krále a ztracené legitimacy“ a liberálové, kteří „oslavují založení nové národní smlouvy“ (tamtéž, s. 88). Revoluce byla podle něho pouhou epizodou na dlouhé cestě centralizace a demokratizace. Takzvaných výdobytků revoluce bylo ze tří čtvrtin dosaženo již před ní, např. v důsledku dalekosáhlé správní reformy v roce 1787 (tamtéž, s. 143–156). To, co následovalo, byla pouze směs násilí a ideologie. Nejvlastnější smysl revoluce, demokratizace a centralizace, je totožný se smyslem starého režimu.

Svoji interpretaci staví Furet na Tocquevillovi a podobně jako on se zaměřuje na dlouhodobé trendy ve francouzské společnosti 18. století (tamtéž, s. 136). Dochází k oslabování pozice šlechty a izolování církve od společnosti. To vše je doprovázeno vzestupem třetího stavu jak ekonomickým, tak společenským. Šlechta splývá s intelektuály pocházejícími z třetího stavu. Výsledkem je radikální a faktická demokratizace francouzské společnosti starého režimu. Vzniká tím rozpor mezi společností spějící k rovnosti a její strukturou založenou na nerovnosti. Posiluje také dlouhodobý trend centralizace moci. Formující se občanská společnost totiž tíhne, jako každá demokracie, k centralizaci vlády. Oproti aris-

tokratickému principu místní vlády dochází k centralizaci moci, která je, dokud se demokratická společnost nebude cítit dostatečně silná, předána králi.

Odpor venkova vůči vrchnosti nemíří proti feudalismu, ale proti zavádění kapitalistických metod. Je tedy svým způsobem protirevoluční. Nevraživost vůči šlechtě neměla ekonomický (vykořisťovatelský) charakter, nýbrž byla věcí boje o sociální prestiž. Šlechta oslabená královským absolutismem lpěla na vyprazdňujících se privilegiích, čímž provokovala ostatní skupiny. Sama ovšem nepředstavovala třídu hájící společné zájmy. Byla tak nepřekonatelně rozdělena, že ji ani revoluce nedokázala sjednotit ke společné akci. Rovněž protiklad šlechty a buržoazie je neudržitelný, neboť buržoazní elity mají blíže k určitým kruhům šlechty než k lidovým vrstvám ve městech a na venkově. Osmnácté století je navíc stoletím prosperity, a rozhodně ne krize, ve srovnání s předešlým stoletím je na světě „méně válek, méně krizí, méně hladu“ (tamtéž, s. 108). Počet obyvatel roste, stát se radikálně modernizuje, role církve upadá. Základní rozpor se objevuje mezi radikální modernizací ze strany krále a šlechtou, která ztrácí v modernizaci vlastní identitu. Střet mezi šlechtou a státem ochromuje vládu a revoluce je výsledkem této „krize moci“, a nikoli třídního boje.

Z revoluce se tak stává druhořadá událost. Výsledky, které jsou jí připisovány, vyplývají z dlouhodobého předchozího vývoje. Ačkoli Furet svoji interpretaci formuluje jako výsledek nezájatého a objektivního bádání, její politické souvislosti jsou zřejmé. Furet, jeden z autorů *Černé knihy komunismu*, se cíleně staví proti levicové tradici francouzských intelektuálů, na níž se v mládí coby komunistický radikál sám podílel.

Marxistický pohled zaujímal po druhé světové válce dominantní místo ve francouzském veřejném diskurzu. Byl nejen snahou o pochopení historie, nýbrž i vyjádřením sympatií francouzské, tradičně levicové inteligence Sovětskému svazu a komunismu. Tento politický faktor se výrazně promítl do vlivu interpretace, která na základě analogie spojovala francouzskou revoluci s říjnovou revolucí. Ztrátou prestiže SSSR u francouzských intelektuálů klesá i přitažlivost marxistické interpretace francouzské revoluce. Když Furet v koncem sedmdesátých let přichází se svojí koncepcí, francouzská inteligence se musí intelektuálně a morálně vyrovnávat mimo jiné se sovětským vpádem do Československa v roce 1968 a se Solženicynovým *Souostrovím Gulag*. Historická analogie mezi francouzskou a sovětskou revolucí ztrácí na přitažlivosti. Furetova analogie vlastně říká, že občanská emancipace, coby pozitivní důsledek připisovaný revoluci, je výsledkem dlouhodobých společenských pohybů, které nelze urychlovat, ať už se

jedná o pohyby v 18. či ve 20. století. Na druhou stranu pompézní oslavy dvousetletého výročí francouzské revoluce v roce 1989 pod záštitou socialistického prezidenta François Mitterranda, které se nesly v duchu levicové interpretace, svědčí o přetrvávající síle tohoto pohledu na dějiny.

Nacismus

Klíčovou postavou německého „sporu historiků“, který probíhal v německých médiích v roce 1986, se stal berlínský historik Ernst Nolte. Nolte se již počátkem osmdesátých let pokoušel o revizi převládající interpretace třetí říše (Nolte, 1987a), širší ohlas však vzbudil až novinovým článkem ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung* v roce 1986 (Nolte, 1987b). Nacismus zde pojímá jako reakci na sovětský komunismus. Byl to rudý teror odehrávající se za hranicemi Německa, který označil příslušnost ke společenské třídě za nejtěžší zločin a systematicky likvidoval takto obviněné společenské vrstvy. Nikoli německá společnost jako taková, nýbrž strach z bolševismu se stal příčinou nacismu a jeho excesů.

Osvětim není výsledkem v první řadě tradičního antisemitismu a ve svém jádru nebyla „genocidou“ jako takovou, nýbrž šlo především o ze strachu zrozenou reakci na vyhlazující praktiky ruské revoluce. (Nolte, 1987a, s. 32)

Holocaust byl proto kopií komunistického originálu, což nemění nic na tom, že kopie byla podle něho ještě iracionálnější, neospravedlnitelnější a odpornější než originál sám. Přesto si klade otázku, zda „nacisté neprovedli... ‚asiatský‘ čin možná jenom proto, že sebe a sobě podobné považovali za potenciální či skutečné oběti ‚asiatského‘ činu“ (Nolte, 1987b, s. 45).

Nolte rovněž odmítá politické využívání obrazu třetí říše za účelem kritiky současné SRN a kapitalismu vůbec ze strany levice. Mluví o neustálém aktualizování třetí říše, které chápe jako součást mocenského boje uvnitř společnosti, zejména generačního střetu synů proti otcům, ale také boje dříve pronásledovaných a jejich potomků o zajištění společenských privilegií. Odmítá mluvit o „vině Němců“ s tím, že se jedná o nepřijatelný princip kolektivní viny, a tudíž stejný nesmysl jako mluvit o „vině Židů“. Soustředění debaty na „konečné řešení“ židovské otázky nejen že pomíjí ostatní zločiny nacismu, ale také odvrací pozornost od aktuálních problémů přítomnosti.

V podobném duchu se nese další článek v témže deníku z pera předního německého historika Michaela Stürmera s názvem *Dějiny v bezdějinné zemi* (Stürmer, 1987). Bezdějinností zde míní absenci společenské shody na interpretaci dějin, která vede ke společenské ztrátě identity, „...každá generace v dnešním Německu si nese rozdílné, dokonce vzájemně rozporné obrazy minulosti a budoucnosti“ (tamtéž, s. 38). V situaci bezdějinnosti se prosazení interpretace stává klíčovou mocenskou otázkou, „...budoucnost získá ten, kdo plní vzpomínky, formuje pojmy a vykládá minulost“ (tamtéž, s. 36). Stürmer se v této souvislosti hlásí k odmítnutí převažujícího levicového výkladu dějin, který označuje za jejich „postupující rdoušení“, přičemž pravici vyčítá nezáměr o dějiny. Od nalezení dějin si slibuje potvrzení „vnitřní kontinuity německé republiky a její zahraničněpolitickou vypočítatelnost“.

Na pokusy zpochybnit levicovou interpretaci německých dějin odpovídá ikona německé intelektuální levice, frankfurtský filozof Jürgen Habermas (Habermas, 1987). Habermas především odmítá zařazení nacismu spolu s marxismem na úroveň odpovědi na výzvy industriální společnosti, které umožňuje oddělit jeho cíl, srovnatelný s cílem jiných společenských hnutí, od neblahé praxe. Noltemu dále vyčítá zpochybnění dějinné výjimečnosti holocaustu tím, že ho „redukuje na technický problém plynových komor a [tvrdí]... že souostroví Gulag je „původnější“ než Osvětim“ (tamtéž, s. 71). Upozorňuje, že Nolteho teorie se hodí těm, kdo se jako Stürmer pokouší obnovit německou národní identitu, poněvadž umožňují začlenit nacismus do německých dějin ve smyslu boje proti údajně stále aktuální komunistické hrozbě. Své odpůrce obviňuje, že „by chtěli využít revizionistické historie za účelem národně-historického obnovení konvenční identity“ (tamtéž, s. 73). Týká se to zejména Stürmera, který „se zasazuje za sjednocený obraz dějin, který může namísto moci náboženské víry, přesunuté do soukromí, zajistit identitu a společenskou integraci“ (tamtéž, s. 73). Není to však tento obecný postoj k dějinám, nýbrž jejich interpretace v duchu německého patriotismu (nemluvě o nacionalismu), co Habermase skutečně znepokojuje a čeho se obává ze strany „neokonzervativních“ historiků. Sám však rozhodně není proti identitotvorné roli německých dějin, když závěrem tvrdí (tamtéž, s. 75): „Napojení na ústavní principy Západu, pevně zakotvené v přesvědčení kulturního národa Němců, se zde mohlo vytvořit bohužel až po Osvětimi a skrze Osvětim.“ Pokus o obnovení národní identity je potom pokusem o zničení „jediné spolehlivé základny [německého] napojení na Západ“ (tamtéž, s. 76).

Následuje řada dalších článků, ale základní argumenty a motivy zůstávají stejné. Publicistický spor neměl vítěze, strany několikrát zopakovaly svá stanoviska, obvinily se z překrucování dějin, respektive z fašizujících tendencí a pak se mediálně odmlčely. Nicméně citlivost, s níž německá společnost stále reaguje na otázky minulosti, svědčí o aktuálnosti problému. Jeho jádrem je spor o politickou identitu mezi německou výjimečností a německou normalitou. Levicový pohled zdůrazňoval jedinečnost spáchaného zla, která brání tomu, aby se stalo jednou z mnoha kapitol dějin či aby bylo srovnáváno s jinými genocidami. Důsledkem této jedinečnosti je stálost viny Němců vůči obětem a jejich potomkům, která z Německa činí stát odlišný od ostatních. Právce naopak chce vidět Německo jako běžnou evropskou velmoc. Holocaust chce chápat v širším mezinárodním kontextu a jako otázku historie, a nikoli aktuální politiky.

Levice proto hájí projekt evropské či kosmopolitní identity, což pravice neodmítá, ale trvá rovněž na identitě národní tak, jako je tomu v jiných státech. Dějiny byly silným argumentem proti této „normalizaci“ německé identity v tom smyslu, že budování národní identity by pro levice bylo návratem před druhou světovou válku se všemi důsledky. Na druhé straně, prezentace holocaustu jako výslednice určitých nadnárodních trendů (průmyslová revoluce, komunistické hnutí) zprošťovala německou identitu a národní stát jako takový viny na jeho spáchání.

Obě strany stavějí na historických analogiích mezi SRN a Německem třicátých let. Z levicového hlediska se výjimečná zločinnost nacismu přenáší do výjimečné odpovědnosti demokratického Německa. Z hlediska pravice bylo předválečné Německo normálním státem, který však podlehl pocitu ohrožení vyvolanému sovětským komunismem. I moderní Německo je potom normálním státem, který naštěstí nikdo neohrožuje. V argumentech Habermase na straně jedné a Nolteho se Stürmerem na straně druhé hrají historické analogie nestejnou úlohu. Obě strany analogické argumentace užívají, nicméně zatímco historici Nolte a Stürmer argumentují jak s odkazem na to, co považují za historická fakta, tak s odkazem na analogie s dneškem, filozof Habermas se zaměřuje pouze na analogie, nerozebírá historické události a všímá si především aktuálních politických souvislostí.

Skutečnost, že spor vypukl v polovině osmdesátých let, do značné míry souvisí s tehdejší politickou situací, kdy SRN zažívá první léta Kohlovy konzervativní koalice a levice se cítí její politikou ohrožena (Augstein, 1987). Nolteho a Stürmerovy články jsou levicí vnímány jako symptomy hlubšího politického

obratu doprava, kterému je třeba čelit. Nicméně levicový pohled na dějiny nakonec utrpí porážku v podobě sjednocení Německa, kterému se levice snaží zabránit právě z důvodů německé výjimečnosti představované heslem „po Osvětimi není sjednocené Německo možné“ (*Neue Zürcher Zeitung*, 1998).

Z tohoto hlediska není až tak paradoxní, že dalšího obratu doprava se účastní jak levicovní, tak pravicovní představitelé. Levicový intelektuál a nositel Nobelovy ceny za literaturu Günter Grass píše v devadesátých letech román, v němž hlavní roli mají německé oběti druhé světové války a ve svém poslední knize přiznává, že coby mladík sloužil u Waffen SS. Podstatně tím nabourává levicový pohled na dějiny, který akcentoval roli Němců jako pachatelů a nikoli obětí a členy SS bez výjimky považoval za zločince. Sociálnědemokratický kancléř Schröder se po svém nástupu neúčastnil obvyklého kladení věnců ve Varšavě, odmítl francouzské pozvání k oslavám osmdesátého výročí konce první světové války a za hlavní kritérium stavby berlínského památníku obětem holocaustu považoval to, aby se lidem líbil (*Neue Zürcher Zeitung*, 1998). Jeho zelený ministr zahraničí, a bývalý levicový radikál, Fischer zase prosadil nasazení německých vojáků na Balkáně bez mandátu OSN a usiloval o německé křeslo v Radě bezpečnosti OSN, což jsou kroky, které zapadají do pravicových představ o Německu jako normální evropské mocnosti, ale které jsou těžko slučitelné s levicovým důrazem na výjimečnost a vinu Německa.

Spór o smysl českých dějin

Spory o interpretaci národních dějin mají v Čechách několikasetletou tradici. Naším cílem je naznačit jednu z fází těchto sporů, která probíhala v prvních desetiletích minulého století a která je spojena s Masarykovou interpretací českých dějin. Tato fáze si zaslouží zvláštní pozornost jak pro svoji myšlenkovou bohatost, tak i pro bezprostřední politické souvislosti soupeřících interpretací. Nicméně k jejímu uchopení je nutno alespoň skicovitě představit celou tradici sporů o interpretaci českých dějin.

Jádrem sporů bylo husitství. Již od 17. století se střetává evangelický pohled s pohledem katolickým (Werstadt, 1995, s. 781). Na jedné straně stojí čeští bratři vedení posledním biskupem Jednoty českokobratrské Janem Amosem Komenským a na druhé straně katoličtí vlastenci, jako např. Bohuslav Balbín. Čeští

bratři hodnotili husitství jednoznačně pozitivně jako cestu k „obnově království Kristova na zemi“, přičemž Bílá hora byla národní tragédií srovnávanou se zkouškami, které Bůh uvalil na svůj vyvolený národ izraelský. Katolíci naopak považovali za národní tragédii husitství, které uvrhlo zemi do hereze, občanské války a chaosu. Bělohorské vítězství protireformace přivedlo národ zpět k Bohu a řádu. Zatímco katolická interpretace slouží politickým zájmům habsburské monarchie, které dodává duchovní legitimitu, protestantská interpretace jí tuto legitimitu odpírá a monarchii zatěžuje historickou vinou.

Tyto dva náboženské pohledy zakládají dvě velké interpretační tradice českých dějin, které sice později do velké míry ztrácejí své náboženské souvislosti, ale nadále nabízejí základní klasifikační schéma ideové dimenze sporu. V kontextu rakouské monarchie lze katolickou, konzervativní interpretaci označit za pravicovou a protestantskou interpretaci za levicovou.

Největší český dějepisec František Palacký navázal v době národního obrození na protestantskou interpretaci. Palackého české dějiny byly neustálým střetem dvou elementů pozitivního češství a negativního germánství. Češství a slovanství vůbec spojoval s demokratickým společenským uspořádáním opírajícím se o svobodu a právo, což se v náboženských věcech projevilo reformací. Naopak germánství se opírá o sílu, moc a autoritu, což nábožensky znamená katolictví. Tento střet byl proto zápasem „za svobodu proti absolutismu ve státě a církvi, pronikání a zatlačování přemocných německých vlivů na slovanské půdě“ (tamtéž, s. 786). Husitství coby úspěšná česká reformace je vítězstvím češství nad germánstvím, demokracie nad feudalismem, a proto je vrcholem českých dějin. Naopak Bílá hora je vítězstvím opačných tendencí a potlačením tradiční svobody a demokracie.

Palackého interpretace ospravedlňuje české emancipační snahy vůči rakouské monarchii v 19. století a stává se základem moderní české politické identity. Monarchii v podstatě odpírá duchovní legitimitu, což ovšem Palacký zmírňuje geopolitickými argumenty v její prospěch (obrana před pruskou a ruskou hrozbou). Interpretace ve své době naráží u katolických prorakouských historiků, kteří monarchii obhajují. Například jejich hlavní představitel, profesor Tomek, je ve vlasteneckých kruzích odmítán jako člen rakouského establishmentu a konzervativce „oddaný Římu a Vídni“ (Werstadt, 1995, s. 795), který se snaží chránit monarchii před reformami. Tito historici vyvracejí romantické představy o staroslovanské demokracii a odmítají husitské „kacířství“. Bílou horu nechápou nábožensky jako boj reformace a protireformace ale mocensky jako střet stavov-

ských a císařských zájmů. Vítězství císaře pak bylo menším zlem, neboť zabránilo anarchii (tamtéž, s. 793). Katolická interpretace ve své době i následně zatěžuje vztahy mezi českou politikou a katolickou církví, které doznívají dodnes.

Protestantskou interpretaci dále rozvíjí sociolog Tomáš Garrigue Masaryk, který ji přepracovává a doplňuje o odvážnou historickou analogii. Tvrdí, že národní obrození není ničím jiným než pokračováním české reformace vzešlé z husitství (Masaryk, 1948, s. 217). Obrozenci podle něho překonávají temné dědictví katolické protireformace vědomým oživením myšlenek Husa a Komen-ského. Středověkou reformaci s národním obrozením spojují ideály humanitní, které tvoří českou národní ideu a současně ideál všeho lidstva. Boj o nábožensky definovanou humanitu se Masarykovi stává konstantou české minulosti i současnosti, kterou vyjadřuje heslem: „Tábor, toť náš program.“

Masaryk samozřejmě nebyl pouze profesorem sociologie, patřil k čelným představitelům českého politického života v Rakousku-Uhersku a o svoji interpretaci dějin opřel politický program tzv. realistického hnutí. Úspěch Masarykových exilových aktivit během první světové války, jimiž významně přispěl k rozpadu rakousko-uherské monarchie a ke vzniku československého státu, zpětně dodal na vlivu jeho interpretaci dějin, která se stala součástí oficiální československé ideologie.

Kritika Masarykovy koncepce dějin se objevuje už před první světovou válkou a spory mezi jeho stoupenci a odpůrci pak pokračují i v dvacátých a třicátých letech 20. století. Sporu se účastnili Kamil Krofta, Zdeněk Nejedlý, F. X. Šalda, Emanuel Rádl a řada dalších intelektuálů. Hlavním a nejkvalifikovanějším odpůrcem Masaryka však byl historik a pozdější rektor Univerzity Karlovy Josef Pekař, který v mnohém navazuje na katolické pojetí dějin.

Pekař především odmítá Palackého a Masarykovu tezi o původní demokratičnosti české kultury, která se projevila v české reformaci, a o autonomním českém vývoji vůbec. Namísto toho tvrdí, že „snad vše, co zahrnujeme pod pojmem kultury, vnášela do Čech od počátku jejich státního života cizina“ (Pekař, 1995b, s. 503). Pojímá Čechy jako součást evropského celku, čímž zároveň odmítá negativní obraz Svaté říše římské, Německa a katolicismu. Zdůrazňuje pozitivní momenty německého vlivu; „jsme-li v schopnosti hospodářské a průmyslové, jsme-li v administrativě, kázni a pracovitosti dále než ostatní národové východní, děkujeme za to především výchově německé“ (tamtéž, s. 510). Pekař rovněž odmítá myšlenku, že by český národ byl v celých svých dějinách nositelem jednoho programu, ať už by se mělo jednat o demokracii ve

smyslu Palackého, či humanitu ve smyslu Masarykově. Naopak každá dějinná epocha má své jedinečné charakteristiky, a proto Čech doby gotické je jiný než Čech doby romantismu. Jedinou konstantou českých dějin je jejich českost opírající se o předpoklad kontinuity národního vědomí. Konečně Pekař vychází z toho, že významnou roli v dějinách hraje jednotlivec a náhoda.

Z toho vyplývá i odlišný pohled na husitství jako na hnutí ryze středověké a evropské. Nelze ho považovat ani za počátek novověku, či dokonce předzvěst osvícenství, ani za výplod autonomní české kultury. To, že vzplanulo právě v Čechách, lze přičíst shodě náhod. Rovněž není možné mluvit o nějaké demokratičnosti husitství. Naopak táborští radikálové, „banda lupičů a žhářů“, představovali hrozbu pro většinu česky smýšlejících vrstevníků a jejich porážku u Lipan je nutno považovat za „očistný řez, jenž dalšímu neštěstí země učinil konce“ (tamtéž, s. 523). Pekař také odmítá souvislost mezi národním obrozením a husitstvím. Za skutečný zdroj obrození považuje protináboženské osvícenství.

Spor měl výraznou dimenzi epistemologickou a metodologickou, v níž proti sobě stojí filozofující sociolog a empirický historik. Pekař kritizuje Masaryka, že „historii podržuje sociologii“, když si do svých filozofických konstrukcí z dějin vybírá jen to, co se mu hodí a ostatek nechává bez povšimnutí. Nabádá proto k práci s historickými fakty, které mají být syntetizovány až po důkladném vyšetření (Pekař, 1995a: s. 289–291).

Na to však filozof Rádl namítá, že neexistují fakta nezávislá na teorii, a odmítá Pekařův nárok na objektivitu závěrů vyvozených z faktů (Rádl, 1995, s. 436). Pro Rádla jsou lidské dějiny dějinami myslících a morálně jednajících subjektů, jejichž jednání nepochopíme pouze na základě pozorování jejich chování, ale vždy je třeba jakési vůdčí myšlenky. Tím obhazuje i historické analogie, mluví o dějinné kontinuitě minulosti s přítomností a hlásí se k nadčasovým „měřítkům pravdy“ (tamtéž, s. 433). Naopak polemizuje s představou dějin jako „souhrnu jevů v podstatě náhodných“, které lze jen „pozorovat a popisovat“ (tamtéž, s. 334).

S epistemologickým hlediskem souvisí i estetická dimenze sporu. Názorně ji ilustrují změny vzhledu Staroměstského náměstí v Praze v prvních desetiletích 20. století. Náměstí dlouhá léta dominoval mariánský sloup vztyčený po třicetileté válce. Původně se patrně nejednalo o jednoznačný politický symbol, nicméně sloup představoval přítomnost katolické církve, která byla oporou habsburské monarchie. Jeho umístění na Staroměstském náměstí, kde byla hromadnou popravou představitelů českých protihabsburských stavů završena bělohorská

porážka, chápala část vlasteneckých kruhů jako symbol habsbursko-katolického panství nad minulostí, přítomností i budoucností české společnosti.

V roce 1915 získává náměstí z iniciativy těchto vlasteneckých kruhů další dominantu v podobě památníku Jana Husa, který symbolizuje alternativní, protestantský pohled na českou společnost a její minulost i budoucnost. Načas Staroměstské náměstí spojuje katolický a protestantský pohled dějiny. Tato symbióza však nemá dlouhého trvání. Během revolučních událostí doprovázejících vznik Československa v roce 1918 je mariánský sloup stržen a od té doby na náměstí zůstává pouze Husův památník. Stržení mariánského sloupu znamenalo odmítnutí katolické koncepce a příklon k protestantské koncepci českých dějin. Estetické změny, jimiž Staroměstské náměstí prošlo během několika málo let, v sobě shrnují několikasetletý vývoj české společnosti i chápání jejích dějin – od katolické a habsburské dominance přes pokusy o rovnoprávné soužití až k dominanci československé, opírající se o protestantský pohled. V této souvislosti jsou zajímavé současné diskuse o obnově mariánského sloupu, jehož stržení je dnes považováno spíše za akt vandalismu.

Důležitou stopu zanechal spor o dějiny v české literatuře. Promítl se např. do ve své době nesmírně populárních děl Aloise Jiráska. Jeho historické romány vycházejí z protestantské interpretace dějin – heroizují husitství a demonizují katolictví a němectví. Zásadním způsobem přitom utvářely obecné české historické povědomí. Samotné jejich názvy jsou příklady mimořádně zdařilých a působivých metafor, které v několika málo slovech vystihují a veřejnosti přibližují hlavní rysy protestantské interpretace. Například název románu *Temno* se na několik desetiletí zažil jako zcela standardní označení období 17. a 18. století a jen s obtížemi se prosazovalo alternativní, katolické označení „české baroko“. Podobně husitský román *Proti všem* svým názvem evokuje výjimečnost husitství.

Explicitně se touto dimenzí sporu zabýval např. literární kritik F. X. Šalda. Hlásí se k nietzschovskému pohledu na dějiny a odlišuje pohled akademický představovaný Pekařem, který se noří do archivů a zajímá se pouze o doložitelná fakta, od pohledu funkčního či básnického. Od básníka očekává, že „minulost vyvolá z hrobu a zpřítomní ji“ (Šalda, 1995, s. 570), čímž jí umožní být užitečnou pro život, jak požadoval Nietzsche. V této souvislosti Šalda odmítá Jiráska, „který si při svém romanopisectví vede jako historik z profese“, jenž je podle Šaldy spíše kronikářem než tvůrcem (tamtéž, s. 571). Jako příklad básnického pohledu na dějiny uvádí Jana Nerudu. Jeho verše jsou na první pohled obrácené do přítomnosti, přesto implicitně odrážejí básníkův prožitek historických

témat. Například ve *Zpěvech pátečních* Neruda propojuje motiv husitský s motivem barokním, to Šalda ve zjevné narážce na Pekaře hodnotí slovy, že funkční historismus spojuje, „co chtěla akademická teorie roztrhat“ (tamtéž, s. 573). Podle Šaldy by dějepisec měl v sobě sjednocovat „tři živly, badatelský, myslitelský a básnický“, což v kontextu sporu lze chápat jako syntézu mezi historikem Pekařem, teoretikem Masarykem a básníkem Nerudou.

Účastníci sporu si rovněž všímají aktuálních politických důsledků odlišných interpretací dějin, pro Rádlu se „dvojí pojetí minulosti“ promítá do „dvojího pojetí přítomnosti“ a „dvojího programu pro budoucnost“ (Rádl, 1995, s. 433). Zatímco Masaryk se počátkem války uchyluje do exilu a v nepřítomnosti je v Rakousku-Uhersku odsouzen k smrti, Pekař ještě v roce 1916 píše oslavnou řeč u příležitosti úmrtí císaře Františka Josefa a monarchii zůstává loajální až do úplného konce (*Ottův slovník naučný*. Dodatky, IV, 2, 963). Ve dvacátých letech se na straně šlechty staví proti pozemkové reformě a zasazuje se o udržení katolického kultu sv. Jana Nepomuckého.

Politické důsledky se později dále prohlubují. Masarykův stoupenec a pozdější hlavní komunistický intelektuál Zdeněk Nejedlý si bere levicovou, protestantskou interpretaci českých dějin a na jejím základě buduje pojetí marxisticko-leninské. Vyzdvihuje husitství jako revoluční, protifeudální, proticírkevní a protokomunistické hnutí zakládající slavnou tradici českého národa, jejímž obsahem měla být „nesmiřitelnost s klerikálním tmářstvím, tradice boje proti všemu útisku a vykořisťování, tradice demokratismu, svobody a nezávislosti“ (Husa, 1972, s. 80). Tato interpretace se stává oficiálním a jediným přípustným výkladem českých dějin po roce 1948 a jedním ze zdrojů legitimacy československých komunistů v roli pokračovatelů husitské tradice. O návaznosti komunistické interpretace na protestantskou a jejich politických důsledcích svědčí i to, že komunisté vyzdvihují Jiráskovo dílo a snaží se ho udržovat v obecném povědomí, ať už cestou povinné školní literatury, či televizní a filmové tvorby (např. první československé barevné filmy vznikly na motivy Jiráskových tří historických dramát).

Shrnutí

Historické analogie hrají důležitou roli jak při stavbě samotných interpretací, tak i při jejich využití v politickém boji. Gaddisova analogie mezi Bushem a velcíkány americké historie jednak vytváří poutavý příběh o americké zahraniční politice a jednak je obhajobou Bushovy zahraniční politiky, naopak Lefflerova analogie Bushe s Reaganem slouží k jeho kritice. Levicová analogie mezi Francouzskou revolucí a ruskou revolucí Říjnovou umožňuje formulovat tezi o lidském pokroku a zároveň obhajuje existenci a politiku SSSR. Pravice se naopak hlásí k analogii mezi postupným vývojem ke svobodě v 18. století, v němž revoluce byla pouze rušivým elementem, a touž nerevoluční praxí západní liberální společnosti konce 20. století.

Německý spor charakterizují rozdílné pohledy na analogii mezi SRN a hitlerovskou třetí říší. Z hlediska levice jsou příčiny nacismu vnitřní, souvisejí s německým nacionalismem a kapitalismem, a tudíž ani SRN není imunní před podobnou hrozbou, z hlediska pravice jsou tyto příčiny vnější, vyplývají ze stalinismu, a moderní západoněmecká společnost se proto nemusí obávat ani kapitalismu ani nacionalismu. V českém sporu staví levice na analogii husitství s obrozením a vytvořením Československa, ve své komunistické verzi potom i s budováním komunistické společnosti, pravice se opírá o sounáležitost se západní Evropou představovanou českými svatými (Vojtěch, Václav, Jan Nepomucký), kteří symbolizují českou účast v římskokatolické církvi. Ti nabízejí vzory, podle nichž jsou na základě analogie hodnoceni i veřejní činitelé pozdějších epoch.

Profesionální historici, kteří se hlásí k rankeovskému ideálu „prostě ukázat, jak to vlastně bylo“, se explicitním analogiím většinou vyhýbají a odmítají je jako nehistorické, jako Pekař kritizující Masaryka. Přitom se jich však zcela nevzdávají a alespoň je implicitně používají. Sociální vědci, ať už se jedná o Masaryka, či Habermase, se k analogiím otevřeně hlásí. Pojmenovávají je a staví na nich své zevšeobecnující teorie. V estetické tvorbě analogie často nejsou explicitně pojmenovány jako takové, přestože mohou být hlavním poselstvím díla. Obvykle mají být čtenáři či divákovi natolik zřejmé, že on sám si v kontaktu s dílem spojí historické téma, kterému se dílo věnuje, se svojí současností. Jiráskovo *Temno* může být zasazeno do 17. století, nicméně jsou to čtenáři 20. století, kteří si na jeho základě vytvářejí obraz o Habsburcích, Německu a katolicismu.